O‘ZBEK GIDRONIMLARINING SEMANTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Rashidova Gulrux Pirmamat qizi

Samarqand davlat universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek gidronimlarining semantik xususiyatlari, tarixiy qatlamlari va milliy-madaniy mazmuni tahlil qilinadi. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Aydarko‘l nomlari misolida gidronimlarning geografik, tarixiy va lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganiladi. Tadqiqotda tavsifiy, semantik, etimologik va lingvokulturologik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: gidronim, semantika, lingvokulturologiya, toponimika, Amudaryo, Sirdaryo, milliy tafakkur, tarixiy xotira.

Kirish

Til xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va milliy dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim vositalardan biridir. Geografik nomlar, xususan, suv obyektlarining nomlari bo‘lgan gidronimlar ushbu jarayonda alohida o‘rin egallaydi. Ular muayyan hududning tabiiy xususiyatlari, aholi turmush tarzi, tarixiy migratsiyalar, xo‘jalik faoliyati va turli tillar o‘rtasidagi aloqalar haqida muhim ma’lumotlarni saqlashi mumkin. Gidronimika onomastikaning suv obyektlari nomlarini o‘rganuvchi yo‘nalishi bo‘lib, daryo, ko‘l, soy, ariq, kanal, buloq va boshqa suv obyektlarining nomlanishi, shakllanishi hamda tarixiy rivojlanishini tadqiq etadi. Gidronimlar oddiy geografik belgi vazifasini bajarish bilan cheklanmaydi. Ularning tarkibida qadimgi til qatlamlari, mahalliy geografik atamalar, etnik aloqalar va tarixiy nomlash an’analari saqlangan bo‘lishi mumkin. O‘zbekiston

hududida suv resurslari qadimdan dehqonchilik, chorvachilik, shaharsozlik va aholi manzilgohlarining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar, shuningdek, Zarafshon daryosi va Aydarko‘l kabi suv obyektlari mamlakatning geografik hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutadi. Shu sababli ularning nomlarini o‘rganish tilshunoslik bilan bir qatorda tarix, geografiya va madaniyatshunoslik uchun ham ahamiyatlidir.

O‘zbekiston gidronimlarining tarixiy o‘zgarishlariga bag‘ishlangan 2025-yilgi tadqiqotda Amudaryo va Sirdaryo nomlarining turli tarixiy davrlardagi shakllari hamda suv obyektlari nomlarining lingvistik, etnomadaniy va siyosiy omillar bilan aloqasi ko‘rib chiqilgan [1]. Shuningdek, 2025-yilda e’lon qilingan gidronimlarning kognitiv-lingvokulturologik xususiyatlariga oid tadqiqotda suv nomlarining milliy tafakkur, tarixiy xotira va tabiat bilan munosabatni ifodalashdagi o‘rni yoritilgan [2]. Mazkur yo‘nalishning dolzarbligi faqat tarixiy nomlarni izohlash bilan cheklanmaydi. O‘zbekistonning zamonaviy suv xo‘jaligi va hududiy rivojlanishi sharoitida gidronimlarni to‘g‘ri qayd etish, ularning variantlarini hujjatlashtirish va mahalliy nomlarni saqlab qolish ham muhim vazifaga aylanmoqda.

tik, strukturaviy, tarixiy va lingvokulturologik xususiyatlaridan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Gidronimlarni o‘rganish geografik nomlarning kelib chiqishi, shakllanishi va tarixiy o‘zgarishlarini tahlil qilish bilan bevosita bog‘liq. Bunda nomning hozirgi shakli, uning tarkibiy qismlari, tarixiy manbalarda qayd etilgan variantlari va muayyan hududning geografik xususiyatlari birgalikda hisobga olinishi kerak.

2025-yilda Sevara Muradova va Marjona Po‘latova tomonidan e’lon qilingan *Historical Changes in the Names of Rivers and Lakes in Uzbekistan* tadqiqotida O‘zbekiston hududidagi ayrim daryo va ko‘l nomlarining tarixiy rivojlanishi tahlil qilingan. Mualliflar Amudaryo va Sirdaryo misolida nomlarning turli tarixiy va madaniy qatlamlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatishga e’tibor qaratgan [1]. Ushbu tadqiqot

gidronimlarni o‘rganishda zamonaviy nom shaklini tarixiy nomlash jarayonidan ajratib tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Shaxlo Nuniyazovaning 2025-yilda e’lon qilingan *Ingliz va o‘zbek tillarida gidronimlarning konseptual voqelanishi: kognitiv-lingvokulturologik yondashuv* nomli maqolasida gidronimlarning konseptual asoslari, ramziy mazmuni va milliy tafakkur bilan aloqasi o‘rganilgan [2]. Mazkur yondashuv gidronimlarni faqat geografik obyekt nomi sifatida emas, balki insonning tabiatni idrok etishi va tarixiy tajribasini ifodalovchi til birligi sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Shahnoza Aqmanovaning Xorazm gidronimlari korpusiga bag‘ishlangan tadqiqotida esa gidronimlarni elektron ma’lumotlar bazasida tizimlashtirish, ularning tarixiy variantlarini saqlash, leksik-semantik xususiyatlarini belgilash va geografik axborot tizimlari bilan bog‘lash masalalari yoritilgan [4]. Ushbu ish gidronimika tadqiqotlarida raqamli texnologiyalar va korpus lingvistikasidan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqotlarni umumlashtirish asosida gidronimlarni uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishda o‘rganish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi: birinchisi nomning lingvistik va semantik tuzilishi; ikkinchisi tarixiy-etimologik rivojlanishi; uchinchisi uning hududiy va madaniy mazmuni. Shu bilan birga, gidronimning zamonaviy shaklidan kelib chiqib, uning qadimgi ma’nosini qat’iy belgilash mumkin emas. Ayrim nomlar ko‘p asrlik til aloqalari ta’sirida o‘zgargan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun etimologik xulosalar tarixiy yozma manbalar, tilshunoslik dalillari va geografik ma’lumotlar bilan tasdiqlanishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot sifat tahliliga asoslangan tavsifiy va qiyosiy yondashuv orqali amalga oshirildi. Material sifatida O‘zbekiston hududidagi to‘rtta taniqli suv obyekti nomi Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Aydarko‘l tanlandi. Tanlov nomlarning turli strukturaviy shakllarini, tarixiy qatlamlarini va nomlanish motivlarini qiyoslash imkoniyatiga asoslandi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: Semantik tahlil. Gidronimlarning tarkibiy qismlari, nomning zamonaviy tildagi anglanishi va ehtimoliy nomlanish motivlari o‘rganildi. Strukturaviy tahlil. Nomlarning sodda va tarkibli shakllari, shuningdek, geografik obyekt turini bildiruvchi komponentlarning vazifasi ko‘rib chiqildi. Tarixiy-qiyosiy tahlil. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan tarixiy nom shakllari bilan zamonaviy shakllar o‘rtasidagi munosabatlar o‘rganildi. Tarixiy nomlar haqidagi xulosalar mavjud ilmiy manbalarga tayandi. Lingvokulturologik tahlil. Gidronimlarning hududiy xotira, suvdan foydalanish, dehqonchilik va mahalliy madaniy tajriba bilan bog‘liq jihatlari izohlandi.

Hujjatli-statistik tahlil. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligining SIAT tizimidagi 2023–2024-yillar suv resurslaridan foydalanish ko‘rsatkichlari o‘rganildi [3]. Statistik ma’lumotlar gidronimlarning semantik mazmunini bevosita isbotlovchi dalil sifatida emas, balki suv resurslarining zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatuvchi kontekst sifatida qo‘llanildi. Tahlil jarayonida nomning hozirgi shakli, uning tarkibiy tuzilishi, manbalarda ko‘rsatilgan tarixiy shakllari va madaniy talqini bir-biridan farqlandi. Gidronimlarning etimologiyasi haqida ishonchli dalillar mavjud bo‘lmagan hollarda qat’iy xulosa chiqarishdan tiyilindi. Tadqiqotning metodologik cheklovi shundaki, tanlangan to‘rtta gidronim butun o‘zbek gidronimiyasi uchun statistik jihatdan reprezentativ namuna hisoblanmaydi. Shu sababli natijalar barcha gidronimlarga bir xil darajada tatbiq etilmaydi. Tadqiqot, asosan, semantik va lingvokulturologik talqin modelini ishlab chiqishga qaratilgan.

Natijalar va Muhokama

Tahlil natijalari gidronimlarni nomlanish motivlari, strukturaviy tuzilishi va tarixiy-madaniy mazmuni bo‘yicha o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi. Tanlangan misollarda geografik obyekt turini bildiruvchi komponentlar, tarixiy nom qatlamlari va suv bilan bog‘liq xo‘jalik tajribasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Jadval 1.

Tanlangan o‘zbek gidronimlarining semantik va strukturaviy tahlili

Gidronim	Obyekt turi	Strukturaviy xususiyat	Semantik va lingvokulturologik izoh
Amudaryo	Daryo	Amu + daryo	Tarixiy nomlanish qatlamlari va geografik obyekt turini ifodalovchi tarkibli nom.
Sirdaryo	Daryo	Sir + daryo	Tarixiy nom variantlari mavjud bo‘lgan, kelib chiqishi alohida etimologik tekshiruvni talab qiladigan nom.
Zarafshon	Daryo	Tarkibli tarixiy nom	Nomning an’anaviy talqini, tarixiy shakllari va suv bilan bog‘liq geografik tasavvurlarni qiyosiy o‘rganish uchun muhim misol.
Aydarko‘l	Ko‘l	Aydar + ko‘l	Suv obyektining turini bildiruvchi komponent bilan shakllangan nom; zamonaviy geografik nomlanish va suv obyektlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq.

Jadvaldan ko‘rinadiki, tanlangan gidronimlarda -daryo va -ko‘l komponentlari suv obyektining turini belgilovchi geografik ko‘rsatkichlar sifatida xizmat qiladi. Biroq nomning ikkinchi qismi tushunarli bo‘lishi birinchi qismining kelib chiqishi ham to‘liq aniqlanganini anglatmaydi. Amudaryo va Sirdaryo nomlari tarixiy shakllar bilan aloqasi jihatidan alohida e’tiborga loyiq. Muradova va Po‘latova tadqiqotida ushbu daryolar nomlarining tarixiy o‘zgarishi turli til va madaniyat qatlamlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan [1]. Shu sababli ularni faqat zamonaviy o‘zbek tili doirasida izohlash yetarli bo‘lmaydi.

Zarafshon gidronimi esa tarkibiy tuzilishi va an’anaviy nom talqini orqali o‘rganilishi mumkin. Bunda nomning tarixiy manbalarda uchraydigan shakllari, uning turli tillardagi yozilishi va nomlanish motivi o‘zaro qiyoslanishi kerak. Ushbu maqolada uning kelib

chiqishi bo‘yicha mustaqil tarixiy-etimologik tekshiruv o‘tkazilmaganligi sababli, aniq etimologik hukm chiqarilmaydi. Aydarko‘l nomi gidronimlarni zamonaviy geografik jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun muhim misoldir. Biroq nomning shakllanish davri va dastlabki motivini aniqlash uchun tarixiy xaritalar, geografik hujjatlar hamda mahalliy manbalarni qo‘shimcha tekshirish talab etiladi. Gidronimlarning muhim xususiyatlaridan biri uzoq tarixiy davrlar davomida saqlanishi yoki turli tillar ta’sirida o‘zgarishidir. Yirik daryolar turli davlatlar, xalqlar va yozma an’analar bilan bog‘liq bo‘lgani sababli bitta suv obyekti tarixiy manbalarda bir nechta nom bilan qayd etilishi mumkin.

2025-yilgi tarixiy tadqiqotda Sirdaryoning qadimgi yunon manbalarida *Jaxartes* shaklida, keyingi tarixiy an’analarda esa boshqa nom variantlari orqali qayd etilgani ko‘rsatiladi [1]. Bunday ma’lumotlar gidronimlarning tarixiy shakllarini o‘rganishda yozma manbalar muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Bunda uchta tahlil bosqichini ajratish maqsadga muvofiq:

1. Tarixiy shaklni aniqlash: nomning turli davrlardagi yozilishi va talaffuz variantlarini hujjatlashtirish.
2. Lingvistik qiyoslash: tarixiy shakllar bilan zamonaviy nom o‘rtasidagi fonetik va morfologik munosabatlarni o‘rganish.
3. Madaniy kontekstni aniqlash**:** nomning qaysi tarixiy manba, til yoki hududiy an’ana doirasida ishlatilganini tekshirish.

Ushbu bosqichlar nomning tashqi o‘xshashligiga asoslanib, uning kelib chiqishi haqida shoshilinch xulosa chiqarishning oldini oladi. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan gidronimlar til, hudud va madaniy tajriba o‘rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Suv obyektlari nomlari mahalliy aholining geografik makonni idrok etishi, xo‘jalik faoliyati va hududiy xotirasini o‘rganishda muhim manba bo‘lishi mumkin. O‘zbekistonning tarixiy vohalarida daryolar va kanallar dehqonchilik, sug‘orish tizimlari va aholi manzilgohlarining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli suv obyektlarining nomlari hududiy identifikatsiya va mahalliy tarixni o‘rganishda qo‘llanishi mumkin. Biroq

gidronimning mavjudligi yoki uning lug‘aviy tuzilishi xalqning muayyan qadriyatga munosabatini bevosita isbotlamaydi. Masalan, suv nomini hayot, baraka yoki farovonlik tushunchalari bilan bog‘lash lingvokulturologik talqin bo‘lishi mumkin, lekin bunday talqinni tarixiy matnlar, folklor materiallari yoki mahalliy aholi ma’lumotlari bilan asoslash zarur.

O‘tkazilgan tahlil o‘zbek gidronimlarini faqat lug‘aviy ma’no yoki geografik obyekt turi asosida izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Gidronimlarning mazmuni ko‘pincha tarixiy nomlanish jarayonlari, tillararo aloqalar, geografik sharoit va mahalliy madaniy tajriba bilan bog‘liq. Birinchidan, gidronimlarning semantik tahlili nomning hozirgi tarkibiy tuzilishi bilan uning tarixiy kelib chiqishini farqlashni talab qiladi. Amudaryo va Sirdaryo kabi nomlarning tarixiy variantlari mavjudligi ularni diaxronik yondashuv asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [1]. Nomning bugungi shakli tarixiy nomlanish motivini to‘liq saqlab qolgan deb hisoblash uchun yetarli dalil emas. Ikkinchidan, gidronimlarning lingvokulturologik mazmuni geografik obyektning xalq hayotidagi amaliy ahamiyati bilan bog‘liq holda tahlil qilinishi kerak. O‘zbekistonning sug‘orishga asoslangan qishloq xo‘jaligi tizimi suv obyektlarining iqtisodiy va hududiy ahamiyatini kuchaytiradi. Biroq bu holat barcha gidronimlar bir xil madaniy ma’noga ega ekanini anglatmaydi. Har bir nom alohida tarixiy va mahalliy kontekstda tekshirilishi zarur. Uchinchidan, gidronimlarni o‘rganishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Elektron korpuslar va geografik axborot tizimlari nomlarning variantlarini, joylashuvini va tarixiy qaydlarini bir tizimda saqlashga yordam beradi [4]. Bu, ayniqsa, kichik soylar, buloqlar, mahalliy ariqlar va boshqa mikrogidronimlarni hujjatlashtirishda foydali bo‘lishi mumkin.

Xulosa

O‘zbek gidronimlarining semantik va lingvokulturologik tahlili geografik nomlar til, tarix va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettirishini ko‘rsatadi. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Aydarko‘l nomlari misolida gidronimlarning tarkibiy tuzilishi, nomlanish motivlari va tarixiy-madaniy kontekstini o‘zaro bog‘liq holda

o‘rganish zarurligi aniqlandi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, gidronimlarni tahlil qilishda uchta asosiy jihatni hisobga olish lozim: birinchisi, nomning zamonaviy semantik va strukturaviy xususiyatlari; ikkinchisi, uning tarixiy shakllari va etimologiyasiga oid dalillar; uchinchisi, nomning muayyan hudud va madaniy tajriba bilan aloqasi. Shuningdek, gidronimlarni elektron ma’lumotlar bazalarida saqlash, tarixiy variantlarini qayd etish va geografik axborot tizimlari bilan bog‘lash ularning ilmiy hamda madaniy qiymatini oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Muradova, S., & Po‘latova, M. (2025). Historical changes in the names of rivers and lakes in Uzbekistan. *Eurasian Journal of Academic Research, 5*(11), Special Issue. https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.ejar.139033

[2] Nuniyazova, S. (2025). Ingliz va o‘zbek tillarida gidronimlarning konseptual voqelanishi: kognitiv-lingvokulturologik yondashuv. *Multidisciplinary Journal: Fundamental Research Scientific Journal, 1*(6), 217–220. https://universalpublishings.com/index.php/fundamental/article/view/13015

[3] Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan. (2026). *Total water withdrawal: SIAT official statistics database*. Data for 2023–2024. https://siat.stat.uz/data/3505/?lang=en

[4] Aqmanova, Sh. (2026). Xorazm gidronimlari korpusining nazariy asoslari va amaliy ahamiyati. *Qo‘qon universiteti xabarnomasi*. https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1474

[5] Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan. (2026). *Total water withdrawal: for irrigation*. SIAT official statistics database. https://siat.stat.uz/data/3506/?lang=en

[5] S. Nuniyazova, “Ingliz va o‘zbek tillarida gidronimlarning konseptual voqelanishi: kognitiv-lingvokulturologik yondashuv,” *Multidisciplinary Journal: Fundamental Research Scientific Journal*, vol. 1, no. 6, pp. 217–220, 2025.

[6] G. Qurbonova, “Gidronimlarning struktur-semantik tahlilining xususiyatlari,” Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari (Actual Problems of Humanities and Social Sciences)*, vol. 5, no. 9S, pp. 361–364, 2025.

[7] D. S. Qulmamatov, “Iqtidorli, iste’dodli, sermahsul, serg‘ayrat tilshunos olim,” Foreign Languages in Uzbekistan, pp. 181–194, 2026.

[8] X. O. Bahodir o‘g‘li, “Ingliz va o‘zbek tillarida maqollarni qiyosiy o‘rganish,” Pedagogical Sciences and Teaching Methods*, vol. 5, no. 56, pp. 157–161, 2026.

[9] U. A. Mannonivich, “Lingvokulturologiya va stilistik sinonimik qatorlar (o‘zbek va ingliz tili misolida),” Advances in Science and Education, vol. 1, no. 9, pp. 61–63, 2025.

[10] S. Nuniyazova, “O‘zbek onomastikasida gidronimlarning lingvomadaniy shakllanishi,” *Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari*, vol. 5, no. 4, 2025, doi: 10.47390/SPR1342V5I4Y2025N36.